

Νεκτάριος Καραδήμας
Δρ. Αρχαιολογίας,
Διαχειριστής της Εταιρείας Αιγαιακής Προϊστορίας «Αιγέυς»

Ο George Finlay ως προϊστορικός αρχαιολόγος και η πρώτη παλαιοντολογική έρευνα στην Ελλάδα (Πικέρμι, 1836)¹

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ GEORGE FINLAY, που φυλάσσεται στη Βρετανική Σχολή Αθηνών, διασώζει κάποια σπάνια και ανέκδοτα έγγραφα του Finlay, που αναφέρονται στην παλαιοντολογική ανακάλυψή του στο Πικέρμι το Νοέμβριο του 1836. Μέχρι σήμερα, οι γνώσεις μας σχετικά με την ανακάλυψη αυτή, που αποτέλεσε και την πρώτη καταγεγραμμένη παλαιοντολογική έρευνα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ήταν λιγιστές και αποσπασματικές. Με αφορμή τα έγγραφα αυτά, το παρόν άρθρο εστιάζει αρχικά στον ίδιο τον Finlay με έμφαση σε μια άγνωστη ιδιότητά του, αυτή του προϊστορικού αρχαιολόγου, και κατόπιν στην καθαυτή έρευνά του στο Πικέρμι.

Ο George Finlay ως προϊστορικός αρχαιολόγος

Ο George Finlay (εικ. 1) γεννήθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1799 στο Faversham του Kent (Αγγλία). Σπούδασε νομικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης και συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Göttingen στη Γερμανία. Γοητευμένος από την Ελληνική Επανάσταση, εγκατέλειψε τις σπουδές του το 1823, και σε ηλικία μόλις 24 ετών, ήρθε για πρώτη φορά στην Ελλάδα για να βοηθήσει τους Έλληνες στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας εναντίον των Οθωμανών. Ωστόσο, λόγω σοβαρής ασθένειας επέστρεψε στη γενέτειρά του, στη Σκωτία, το επόμενο έτος. Εκεί ολοκλήρωσε τις νομικές του σπουδές και το 1826, ενθαρρυσμένος από φιλέλληνες

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Βρετανική Σχολή Αθηνών και ειδικότερα την υπεύθυνη του αρχείου κ. Αμαλία Κακκίση, που μου έδωσαν την άδεια να δημοσιεύσω τα ανέκδοτα έγγραφα του Finlay. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται, επίσης, στον καθηγητή κ. Γεώργιο Θεοδώρου και στον λέκτορα κ. Σωκράτη Ρουσιάκη (Πανεπιστήμιο Αθηνών).

φίλους του, ήρθε εκ νέου στην Ελλάδα, όπου και παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του το 1875.

Ο George Finlay είναι ευρύτερα γνωστός ως ιστορικός. Συνέγραψε πολλές ιστορίες για την Ελλάδα από τους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι και την εποχή του.² Μολονότι έχουν γραφθεί ήδη πολλά για τη ζωή και το ιστορικό έργο του Finlay,³ ελάχιστα είναι γνωστά για την αρχαιολογική και δη προϊστορική ενασχόλησή του. Ο Finlay ήταν ένας δεινός αρχαιοδίφης. Ο ίδιος έκανε συχνά αρχαιολογικές εξορμήσεις σε όλη την τότε απελευθερωμένη Ελλάδα, με ιδιαίτερη έμφαση την Αττική. Στα διάφορα ταξίδια του συνήθιζε να αγοράζει αρχαία αντικείμενα, πολλά εκ των οποίων χρονολογούνταν στους «Ηρωικούς χρόνους», όπως αποκαλούνταν την εποχή εκείνη οι προϊστορικοί χρόνοι. Έτσι τον Απρίλιο του 1828 επισκέφθηκε για πρώτη φορά τις Μυκήνες και την Τίρυνθα, ενώ μία δεκαετία αργότερα στο τέλος του καλοκαιριού του 1837 σε ένα ταξίδι του στις Κυκλάδες αγόρασε σφραγιδόλιθους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, λεπίδες οψιανού, πολλά μαρμάρινα αγγεία και ειδώλια της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου.⁴ Ανάμεσα σε αυτά ήταν και ένα βιολόσχημο ειδώλιο, σχέδιο του οποίου διέσωσε ο Finlay σε γράμμα του προς τον Άγγλο συνταγματάρχη William Martin Leake.⁵ Ο Finlay πίστευε ότι τα ειδώλια αυτά ήταν έργα των Κάρων, οι οποίοι σύμφωνα με την αρχαία ελληνική παράδοση κατοικούσαν τις Κυκλάδες πριν από την έλευση των Ελλήνων (Θουκυδίδης I.8).

Ακολουθώντας τη συνήθεια των αρχαιοδιφών της Δυτικής Ευρώπης, που δημιούργουσαν μεγάλες συλλογές αρχαιοτήτων και κυρίως λίθινων προϊστορικών εργαλείων, ο Finlay ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1830 μια ανεκτίμητη συλλογή από λίθινα εργαλεία, πρωτίστως από οψιανό.⁶ Μεγάλο μέρος της συλλογής αυτής, που αριθμούσε προς το τέλος της ζωής του πάνω από 400 αντικείμενα, βρίσκεται σήμερα στη Βρετανική Σχολή Αθηνών. Την εποχή εκείνη και μέχρι τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα, το χρονολογικό σύστημα του Thomsen (Εποχή του Λίθου, Εποχή του Χαλκού και Εποχή του Σιδήρου) ήταν άγνωστο στον αιγαιακό χώρο. Για αυτό το λόγο όλοι οι ερευνητές αναζητούσαν λύσεις και χρονολογήσεις στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Έτσι, με βάση ένα χωρίο του Ηροδότου, ο οποίος είχε γράψει ότι οι Πέρσες χρησιμοποιούσαν λίθινες αιχμές βελών (Ηρόδοτος VII.69), οι περισσότεροι ερευνητές πίστευαν ότι οι λεπίδες οψιανού ή πυριτόλιθου –πολλές εκ των οποίων είχαν βρεθεί στον Μαραθώνα– ανήκαν στο στρατό του Πέρση βασιλέα Δαρείου. Έπρεπε ως εκ τούτου να χρονολογηθούν στον πέμπτο αιώνα π.Χ.⁷

2. Αναφέρονται επιλεκτικά: Finlay 1851, 1853, 1856 και 1861.

3. Για τον Finlay βλ. Frazer 1964, Hussey 1975, Hussey (ed.) 1995, Μπαλόγλου 2008.

4. Βλ. Karadimas 2009, 216-220 και Arnott 1990.

5. Το γράμμα δημοσιεύθηκε από την Hussey (ed.) 1995, vol. II, 556-565.

6. Για τη δημιουργία προϊστορικών συλλογών στην Ευρώπη βλ. Schnapp 1993, Trigger 1989.

7. Gell 1819, 59 και Dodwell 1819, vol. II, 159.

Ο Finlay είχε διαφορετική άποψη, όπως φαίνεται από μία άλλη επιστολή του προς τον William Leake, που δημοσιεύθηκε το 1839.⁸ Ο ίδιος παρατήρησε ότι παρόμοιες λεπίδες οψιανού ή άλλα λίθινα εργαλεία είχαν βρεθεί εκτός από τον Μαραθώνα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες ήταν άγνωστες στους Πέρσες, όπως στον αρχαίο δήμο της Αιζωνής (σύγχρονη Γλυφάδα), στην Αμοργό και Θήρα. Έτσι, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα λίθινα αυτά εργαλεία πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί από κάποιο φύλο που κατοικούσε στον ελλαδικό χώρο πολύ πριν από την έλευση των Ελλήνων και των Πελασγών, οι οποίοι σύμφωνα με την αρχαία παράδοση γνώριζαν τη χρήση των μετάλλων. Για αυτό το λόγο πίστευε ότι θα έπρεπε να χρονολογηθούν πριν από τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί εν μέρει να βασιζόταν σε αρχαιολογικές παρατηρήσεις, ωστόσο δεν απείχε και πολύ από τον τρόπο σκέψης της εποχής εκείνης, μιας και η προτεινόμενη ερμηνεία και χρονολόγηση των ευρημάτων βασιζόταν κατά βάση στην αρχαία ελληνική παράδοση.

Το ενδιαφέρον του Finlay για τα λίθινα εργαλεία πυροδοτήθηκε το καλοκαίρι του 1868 όταν επισκέφθηκε τους πρόσφατα ανακαλυφθέντες λιμναίους οικισμούς στην Ελβετία. Η επίσκεψη αυτή είχε σημαντικό αντίκτυπο στον Finlay. Αμέσως μετά την επιστροφή του, το 1869, δημοσίευσε μέρος της συλλογής του, σε ένα έργο, γραμμένο μάλιστα στην ελληνική γλώσσα με τίτλο *Παρατηρήσεις επί τής εν Έλβετία και Ελλάδι προϊστορικής αρχαιολογίας*.⁹ Με το έργο αυτό, που αποτελεί αναμφισβήτητη τη σημαντικότερη συμβολή του στην προϊστορική αρχαιολογία του Αιγαίου, ο Finlay εισήγαγε στο Αιγαίο για πρώτη φορά τον όρο «προϊστορικός», καθώς και τις τρεις εποχές του Thomsen, όροι σχεδόν άγνωστοι μέχρι τότε στην ελληνική αρχαιολογία. Έπειτα από σύντομη παρουσίαση των προϊστορικών ανασκαφών στην Ελβετία, και την εκδίπλωση της εκτεταμένης γνώσης του για τις πρόσφατες αρχαιολογικές εξελίξεις στην Ευρώπη, ο Finlay υποστήριξε ότι και η Ελλάδα γνώρισε μια Εποχή του Λίθου, τονίζοντας τις ομοιότητες μεταξύ των λίθινων εργαλείων στη συλλογή του και αυτών στην Ελβετία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το σύγγραμμα αυτό αποτέλεσε την απαρχή του τέλους της χρήσεως των όρων ‘Ηρωική περίοδος’ και ‘Ηρωικός πολιτισμός’, που μέχρι τότε χρησιμοποιούνταν αδιαλείπτως από Έλληνες αρχαιολόγους.

Η παλαιοντολογική ανακάλυψη στο Πικέρμι το 1836

Λίγες και συγκεκριμένες πληροφορίες υπάρχουν για την ανακάλυψη της σημαντικότερης παλαιοντολογικής θέσης στο Πικέρμι, που εν γένει αποδίδεται στον Finlay

8. Finlay 1839, 393.

9. Finlay 1869a. Στη Βρετανική Σχολή Αθηνών σώζεται και μια χειρόγραφη αγγλική μετάφραση της συγκεκριμένης δημοσίευσης, γραμμένη από τον ίδιο τον Finlay, και η οποία δημοσιεύθηκε το 2008 από τον Curtis Runnels.

ήδη από το 1840.¹⁰ Τρία ανέκδοτα έγγραφα του Finlay, τα οποία σώζονται στο αρχείο της Βρετανικής Σχολής Αθηνών και τα οποία παρουσιάζονται στο παράρτημα, όχι μόνο εξιστορούν τον τρόπο ανακάλυψης της θέσεως, αλλά και παρέχουν επιπλέον ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Το πρώτο έγγραφο (C11 [R.9.8]) γραμμένο στα αγγλικά πρόκειται για μια διάλεξη που διαβάστηκε στη 1 ή με βάση το γρηγοριανό ημερολόγιο στις 13 Δεκεμβρίου 1836 στη νεοσύστατη τότε *Φυσιογραφική Εταιρεία Αθηνών*, η οποία ιδρύθηκε το 1835 και είχε ως σκοπό τη μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος του ελληνικού χώρου. Το δεύτερο έγγραφο (B6 (14)) είναι ένα γράμμα στην ελληνική γλώσσα, το οποίο αναφέρεται επίσης στη συγκεκριμένη διάλεξη στις 1/13 Δεκεμβρίου 1836.¹¹ Το τρίτο έγγραφο (C6 (10)) αποτελεί ένα γράμμα με ημερομηνία συγγραφής την 25η Φεβρουαρίου του 1837 και με παραλήπτη τη *Γεωλογική Εταιρεία Λονδίνου* (*Geological Society in London*). Κάποιες επιπλέον πληροφορίες αναφέρονται και σε ένα γράμμα του Finlay προς τον William Leake, γραμμένο στις 16 Δεκεμβρίου 1836, το οποίο δημοσιεύθηκε από την Joan Hussey το 1995.¹²

Σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά, στα τέλη Νοεμβρίου του 1836 ο George Finlay αναζητώντας τα κατάλοιπα των ναών της Αρτέμιδος Βραυρωνείας και του Αμφιαρείου στον Ωρωπό, καθώς και άλλες αρχαιότητες, βρέθηκε στο Πικέρμι. Τότε ένας χωρικός τον οδήγησε κοντά στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου σε ένα ρέμα, το οποίο σήμερα είναι γνωστό ως το «Μεγάλο Ρέμα». Στο σημείο αυτό ήδη κατά τους χρόνους εκείνους έρχονταν στο φως πολλά οστά, τα οποία οι χωρικοί ονόμαζαν «κόκκαλα ελληνικά». Πράγματι σε ένα στρώμα από κόκκινο αργιλώδες χώμα ο Finlay εντόπισε πολλά απολιθωμένα οστά μεγάλου μεγέθους. Πολλά από αυτά, όπως περιέγραψε ο ίδιος, ήταν όμορφα κρυσταλλωμένα, ενώ το σμάλτο των δοντιών σε κάποια παρέμενε σχεδόν αναλλοίωτο. Ανάμεσα σε αυτά υπήρχαν επίσης και απολιθωμένα όστρεα. Ο Finlay αναγνώρισε αμέσως τη σπουδαιότητα των ευρημάτων αυτών και συγκέντρωσε κάποια οστά και όστρεα. Πιθανώς να διενήργησε και μια πολύ μικρή και σύντομη ανασκαφή. Κατά την επιστροφή του ενημέρωσε αμέσως το μέλος της *Φυσιογραφικής Εταιρείας Αθηνών* Δρ Anton von Lindermayer, με τον οποίο και επισκέφθηκαν την τοποθεσία εκ νέου, ίσως και την επόμενη μέρα. Ο ίδιος ο Lindermayer έγραψε μετά από πολλά χρόνια ότι έκαναν και μια ανασκαφή.¹³ Τα περισσότερα από τα οστά και όστρεα, που συνέλεξε ο Finlay τα παρέδωσε στις 1/13 Δεκεμβρίου στη *Φυσιογραφική Εταιρεία Αθηνών*, οπότε και έδωσε μια μικρή διάλεξη. Τα ευρήματα του Finlay μαζί με τη συλλογή της Εταιρείας παραδόθηκαν αργότερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σήμερα δυστυχώς αγνοούνται.

10. Π.χ. Wilde 1840, vol. II, 448.

11. Το γράμμα αυτό επισυνάπτεται με ένα φάκελο που απευθύνεται στον βοτανολόγο Theodor von Heldreich (1822-1902). Ίσως πρόκειται για κάποιο λάθος, καθώς ο Heldreich εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα το 1851.

12. Hussey (ed.) 1995, vol. II, 526.

13. Lindermayer 1860, 112.

Ο Finlay, όπως ο ίδιος παραδέχθηκε, δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει σε τι ζώα ανήκαν τα οστά, ούτε και βέβαια να τα χρονολογήσει. Καθώς δεν ήταν ούτε γεωλόγος ούτε ζωολόγος αναζήτησε κάποια εξήγηση στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Ωστόσο, το μόνο που μπόρεσε να εντοπίσει ήταν μια αναφορά στα *Αττικά* του Πανσανία (I.35.5-8) σύμφωνα με την οποία μεγάλα οστά, που αποδίδονταν σε αρχαίους ήρωες, βρίσκονταν ήδη κατά την αρχαιότητα σε διάφορες περιοχές του Αιγαίου. Έτσι, στη διάλεξη που έδωσε στη *Φυσιογραφική Εταιρεία* παρότρυνε τα μέλη της Εταιρείας να διαφωτίσουν τα σχετικά ερωτήματα. Κάποια μέλη θεώρησαν ότι κάποια οστά ανήκαν σε καμήλες, ενώ αργότερα ο περιηγητής William Wilde ανέφερε ότι είδε στη συλλογή τα κρανία ενός ρινόκερου και ενός παλαιοθηρίου.¹⁴ Κάποια μέλη της Εταιρείας επιπλέον υποστήριζαν ότι τα οστά θα έπρεπε να χρονολογηθούν σε μια εποχή μετά την ονομαζόμενη antediluvian περίοδο, της προ-κατακλυσμαίας δηλαδή περιόδου, χρονολογικός όρος ο οποίος βασιζόταν στη Βίβλο και ήδη είχε αρχίσει από τις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα να είναι υπό αμφισβήτηση στην Ευρώπη.¹⁵ Με βάση αυτή τη σχετική χρονολόγηση, τα οστά θα χρονολογούνταν γύρω στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. ή και νωρίτερα. Σήμερα χρονολογούνται έξι με οκτώ εκατομμύρια περίπου έτη πριν από την εποχή μας. Όπως μας διέσωσε ο Finlay, τα μέλη της Φυσιογραφικής Εταιρείας αποφάσισαν να διαθέσουν το ποσό των 100 δραχμών για μια συστηματική ανασκαφή υπό τη διεύθυνση του Lindermayer και του Ludwig Ross, πρώην Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων. Στην ανασκαφή θα παρευρισκόταν και ο ίδιος ο Finlay. Τα δε ευρήματα, όπως γλαφυρά σημείωσε ο Finlay, θα δημοσιεύονταν με επιστημονικό τρόπο και θα συνοδεύονταν με ακριβή σχέδια. Η συγκεκριμένη ανασκαφή φαίνεται όμως να μην έλαβε χώρα ποτέ. Πέρασαν πολλά χρόνια μέχρι την πραγματοποίηση της πρώτης ελληνικής ανασκαφής στο Πικέρμι το 1853 από τον καθηγητή φυσιογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ηρακλή Μητσόπουλο.

Ο Finlay φαίνεται ότι δεν παρέδωσε όλα τα οστά στη *Φυσιογραφική Εταιρεία Αθηνών*. Στο τρίτο ανέκδοτο έγγραφο (C6 (10)), ένα γράμμα που απευθύνεται στη *Γεωλογική Εταιρεία Λονδίνου* (*Geological Society in London*) και ειδικότερα στον πρόεδρό της, τον διακεκριμένο γεωλόγο Charles Lyell, ο Finlay αναφέρει ότι παρέδωσε στον πρέσβη της Αγγλίας στην Αθήνα Edmund Lyons ένα κουτί με οστά και όστρεα για να τα στείλει στο Λονδίνο. Ο ίδιος ο πρέσβης Lyons έστειλε στον Finlay ευχαριστήριο γράμμα, το οποίο σώζεται στη Βρετανική Σχολή Αθηνών (No. C6-11). Δυστυχώς, δεν είναι γνωστό τι απέγινε το συγκεκριμένο κουτί. Το πιο πιθανό είναι να μην το παρέλαβε ποτέ η *Γεωλογική Εταιρεία* και να χάθηκε, μιας και στα επίσημα Πρακτικά της Εταιρείας δεν αναγράφηκε ποτέ η δωρεά, ούτε και έγινε ποτέ κάποια σχετική μνεία για την τόσο σημαντική παλαιοντολογική ανακάλυψη.¹⁶

14. Wilde 1840, vol. II, 447-448.

15. Για τον όρο antediluvian βλ. Trigger 1989, chapter 3.

16. Στα Πρακτικά της Γεωλογικής Εταιρείας του Λονδίνου κατά τα έτη 1836, 1837 και 1838 δεν

Επίλογος

Η ανακάλυψη της παλαιοντολογικής θέσης στο Πικέρμι δεν είχε επιστημονική συνέχεια από τον ίδιο τον Finlay. Τα δε παλαιοντολογικά ευρήματα του Finlay δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ. Το ενδιαφέρον για το Πικέρμι έμελε να ξεκινήσει από ένα άλλο τυχαίο γεγονός. Γύρω στο 1837, δηλαδή λίγο μετά την ανακάλυψη του Finlay, ένας Βαυαρός στρατιώτης καθώς περνούσε το Μεγάλο Ρέμα του Πικερμίου παρατήρησε κάτι να γυαλίζει. Θεώρησε ότι ήταν διαμάντια. Μάζεψε σε ένα κουτί μερικά από αυτά και όταν επέστρεψε το 1838 στο Μόναχο προσπάθησε να τα πουλήσει. Η αστυνομία τον συνέλαβε και κάλεσε τον διαπρεπή Καθηγητή παλαιοανθρωπολογίας Andreas Wagner να τα εξετάσει. Ο Wagner διαπίστωσε με έκπληξη ότι τα διαμάντια δεν ήταν τίποτα άλλο από απολιθωμένα οστά. Κάποια από αυτά μάλιστα ήταν δόντια πιθήκου, ο οποίος έζησε στην Αττική αρκετά εκατομμύρια πριν. Ο Wagner δημοσίευσε όλα τα ευρήματα του στρατιώτη στα Πρακτικά της Βαυαρικής Ακαδημίας το 1840 και έτσι το Πικέρμι έγινε γνωστό σε όλη την ακαδημαϊκή κοινότητα.¹⁷

Εκτοτε διενεργήθηκαν διάφορες ανασκαφές στο Μεγάλο Ρέμα με πιο σημαντικές αυτή του καθηγητή Ηρακλή Μητσόπουλου το 1853, του Γάλλου Albert Gaudry κατά τα έτη 1855-1862 και του Αυστριακού Othenio Abel το 1912.¹⁸ Τη δεκαετία του 1970 ο καθηγητής παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Συμεωνίδης διενήργησε μια άλλη ανασκαφή στο Κισδάρι Πικερμίου, 3 χλμ. ανατολικά του Μεγάλου Ρέματος,¹⁹ ενώ τα τελευταία χρόνια ο καθηγητής Γεώργιος Θεοδώρου (Πανεπιστήμιο Αθηνών) έχει ξεκινήσει μια νέα ανασκαφή στο Ρέμα Βαλανάρη.²⁰

Ο Finlay ίσως δεν μπόρεσε να προσφέρει πολλά στην επιστήμη της Παλαιοντολογίας. Αυτό όμως δεν μειώνει την αξία του έργου του ως προϊστορικού αρχαιολόγου. Αναμφισβήτητα αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους προϊστορικούς ερευνητές πριν από τον ερχομό του Heinrich Schliemann στο Αιγαίο. Ο ίδιος άλλωστε σημείωσε το 1869: ‘η προϊστορική αρχαιολογία υπόσχεται να γίνει ένας επιστημονικός κλάδος στην Ελλάδα’,²¹ μια ρήση που έμελε να αποδειχθεί προφητική σε σύντομο χρόνο μετά την ανακάλυψη το 1876 των πολύχρυσων Μυκηνών από τον Schliemann. Ο Finlay δυστυχώς δεν πρόλαβε να δει τα εντυπωσιακά ευρήματα του Schliemann. Πέθανε ένα χρόνο νωρίτερα στις 26 Ιανουάριου 1875.

αναφέρεται πουθενά μία τέτοια δωρεά (βλ. *Proceedings of the Geological Society of London*, November 1833 to June 1838).

17. Wagner 1840.

18. Gaudry 1862-1867, Abel 1922. Όπως με πληροφόρησε ο κ. Θεοδώρου, στη θέση του βρίσκεται σήμερα (2012) ένα χοιροστάσιο.

19. Μαρίνος & Συμεωνίδης 1972, Symeonidis *et al.* 1973.

20. Theodorou *et al.* 2010.

21. Finlay 1869b, 828.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abel, O., 1922. *Lebensbilder aus der Tierwelt der Vorzeit*, Jena.
- Arnott, R., 1990. 'Early Cycladic objects from Ios formerly in the Finlay collection', *BSA* 85: 1-14.
- Dodwell, E., 1819. *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805, and 1806* (2 vols), London: Rodwell and Martin.
- Finlay, G., 1839. 'Note concerning the pieces of flint called Persian arrow-heads, found in the tumulus at Marathon', *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom* 3: 392-393.
- Finlay, G., 1851. *The History of Greece. From its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond, 1204-1461*, Edinburgh: W. Blackwood & Sons.
- Finlay, G., 1853. *History of the Byzantine Empire from DCCXVI to MLVII*, Edinburgh: W. Blackwood.
- Finlay, G., 1856. *The History of Greece under Othoman and Venetian Domination*, Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.
- Finlay, G., 1861. *History of the Greek Revolution* (2 vols), Edinburgh: W. Blackwood and Sons.
- Finlay, G., 1869a. *Παρατηρήσεις επί της εν Ελβετία και Ελλάδα προϊστορικής αρχαιολογίας*, Athens: Tupois Lakonias.
- Finlay, G., 1869b. 'Prehistoric Greece' (Athens, June 5, 1869), *Athenaeum*, June 19, No 2173: 828-829.
- Frazer, C.A., 1964. 'The historian George Finlay and correspondence with Cornelius C. Felton (1854-1859)', *Südost-Forschungen*, 23: 179-214.
- Gaudry A., 1862-1867. *Animaux fossiles et géologie de l'Attique*, Paris: F. Savy.
- Gell, W., 1819. *The Itinerary of Greece; Containing One Hundred Routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris, and Thessaly*, London: Rodwell and Martin.
- Hussey, J.M., 1975. 'George Finlay in perspective: a centenary reappraisal', *BSA* 70 (1975), 135-144.
- Hussey, J.M. (ed.), 1995. *The Journals and Letters of George Finlay* (2 vols), Athens: Porphyrogenitus.
- Karadimas, N., 2009. *Prolegomena to Aegean Archaeology; from the Renaissance until 1875*, PhD dissertation, University of Bristol.
- Lindermayer, A. von, 1860. 'Die fossilen Knochenreste in Pikermi', *Correspondenz-Blatt des Zoologisch-Mineralogischen Vereines in Regensburg* XIX: 109-122.
- Μαρίνος, Γ.Π. & Συμεωνίδης, Ν.Κ., 1972. 'Νέα κοιτάσματα απολιθωμάτων και νέα δεδομένα εις το Πικέρμι της Αττικής', *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*, τόμ. 9, αρ. 2: 160-176.
- Μπαλόγλου, Χ.Π., 2008. 'Ο George Finlay και το Λαυρεωτικό Ζήτημα', *Πρακτικά Θ' Επισημοτικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Λαύριο Αττικής, 13-16 Απριλίου 2000* (Καλύβια 2008): 625-634.
- Runnels, C., 2008. 'George Finlay's contributions to the discovery of the Stone Age in Greece', *BSA* 103: 9-25.
- Schnapp, A., 1993. *La conquête du passé. Aux origins de l'archéologie*, Paris: Editions Caré.

- Symeonidis, N., Bachmayer, F. & Zapfe, H., 1973. 'Ausgrabungen in Pikermi bei Athen, Griechenland', *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 77, 125-132.
- Theodorou, G.E., Roussiakis, S.J., Athanassiou, A. & Filippidi, A., 2010. 'Mammalian remains from a new site near the classical locality of Pikermi (Attica, Greece)', *Proceedings of the XIX CBGA Congress, Thessaloniki, Greece, Scientific Annals, School of Geology, Aristotle University of Thessaloniki, Special Volume 99*: 109-119.
- Trigger, B.G., 1989. *A History of Archaeological Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wagner, A., 1840. 'Fossile Überreste von einem Affen und einigen andern Säugthieren aus Griechenland', *Abhandlungen – Bayerische Akademie der Wissenschaften, München*, 153-171.
- Wilde, W.W., 1840. *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and along the Shores of the Mediterranean*, 2 vols, Dublin: W. Curry, Jun. and Company.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εγγραφο C11 [R.9.8]

Memoir read at a meeting of the Natural History Society of Athens on the 1/13 December 1836 on presenting a collection of fossil bones found in Attica.

The fossil bones which I have now the honour of offering to the Museum of our Society were discovered by me a few days ago, in a tour I had undertaken with the hope of discovering some remains of the celebrated temples of the Brauronian Artemis and the Oropian Amphiaraos.

The bones were heaped together in a steep bank of red clay, which has been washed away at eight angles with the surface by a torrent which descends from Mount Pentelicus of which is called the river of Pikermi.

I shall not attempt to offer any conjectures concerning the various species of animals to which these bones have belonged. Some of the Mamalia if not extinct are certainly no longer found in Greece, but it will be the duty of some [of] our members who devote their attention particularly to comparative anatomy to offer us precise & detailed information.

The peasants of the neighborhood, who are acquainted with the spot, call these remains Hellenic bones (κόκκαλα ἑλληνικά) and appear to have notions concerning the magnitude of the human form in ancient times not dissimilar from those mentioned by Pausanias in the thirty fifth book of his Attics.

Allow me now to offer a few observations concerning the topography of the district in which I had the good fortune to discover these fossil remains.

The torrent of Pikermi, though its water only reaches the sea after heavy rains, is, in the upper part of its course & for some distance even below Pikermi, a perennial stream. From its situation, I conjecture that it must be the Brauronian Erasinos or Ars-

inos mentioned by Strabo (Lib. VIII, c. VI. Argivi ad Jauch. 2.199) τόν δ' Ἐρασίνον καλοῦσι καί Ἀρσίνον. ῥεῖ δέ καί ἄλλος ὁμώνυμος ἐκ τῆς Ἀρκαδίας εἰς τόν κατά Βούραν αἰγιαλόν· ἄλλος δ' ἐστίν ὁ Ἐρετρικός, καί ὁ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατά Βραυρῶνα. At its mouth therefore I am inclined to place Halce Araphenidhes and here therefore I sought for the remains of the celebrated temples of Artemis mentioned by Euripides (Iphig. in Taur. v. 1450)

χῶρος τίς ἐστίν Ἄτθιδος πρὸς ἐσχάτοις
 ὄροισι, γείτων δειράδος Καρυστίας
 Ἱερός, Ἄλας νῖν ὁ ὑμᾶς ὀνομάζει λέως
 and v. 1462

Σέ δ' ἀμφί σεμνάς Ἰφιγένεια κλιμάκας
 Βραυρωνίας δεῖ τῆς δέ κληδούχειν θεᾶς.
 and by Kallimachos Hymn. ad Dian. v. 173

Ἡ ἴνα δαῖμον Ἄλας Ἀραφηνίδας οἰκήσουσα
 Ἥλῦες ἀπὸ Σκυθίας, ἀπὸ δ' εἴπαο τέθμια Ταύρων

In confirmation of this opinion I am happy to say that I have discovered considerable foundations of an ancient building in the little plain at the mouth of the Erasinus where there is also a small marsh.

The foundations resemble those of a temple, their breadth is about 80 English feet but the length cannot be measured with equal accuracy though it may be estimated from the appearance of the ground at about 200 feet. A slight excavation would be sufficient for an exact measurement.

This spot I consider the site of Halce Araphenidhes. Araphon I suppose was situated a little higher up than Rafina, while Pikermi itself appears to me to be the site of Brauron, for it is evidently the position of some considerable town which has retained its importance & population to a very late period. This situation is infinitely better adapted both for Diana's hunting ground and for primitive Hellenic town than that of Braonais. Several passages in the ancient authors point to the vicinity of Brauron to Marathon and Diacria which will seem quite natural when Pikermi is considered the site of Brauron, though they appear not very accurate when it is placed at Braonais. Hsychius. in Διακρεῖς... ἡ χώρα Διάκρια ἢ ἀπὸ Πάρνηθος εἰς Βραυρῶνα.

Μαραθῶνος δ' ἀπέχει τῇ μὲν Βραυρῶν. Pausan. Attic. c. 33.

Ἀγχίαλον Βραυρῶνα κενήριον Ἰφιγενείας. Nonnus Dionys XIII 158.

Leake's Demi of Attica p. 44.

I avail myself of this opportunity of offering to our Museum also a few specimens of the pieces of flint which have received the name of Persian arrowheads from being found in considerable numbers in the Tumulus at Marathon, but which I have picked up at almost every ancient site in Attica.

Ἐγγραφο Β6 (14)

Τά ἀπολιθωμένα ὄστᾶ, τά ὅποια λαμβάνω τήν τιμήν νά προσφέρω εἰς τό Μουσεῖον τῆς Ἑταιρίας ἀνεκαλύφθησαν παρ' ἐμοῦ κατά τήν πρό ὀλίγων ἡμερῶν περιήγησίν μου, τήν ὁποίαν ἔκαμα πρός ζήτησιν τῶν λειψάνων τῶν κατά τήν Βραυρωνίαν καί Ὠρωπίαν ναῶν τῆς Ἀρτέμιδος καί Ἀμφιαράου.

Τά ὄστᾶ ταῦτα ἦσαν σωρευμένα εἰς φλέβα κοκκίνου χόματος κατά κάθετον πρός τό ἔδαφος καί ἐπικείμενα κατ' ὀρθήν γωνίαν εἰς τό στρώμα τοῦ ρύακος τῶν Πιχερνῶν. Ἡ φλεύς τοῦ κοκκίνου ἀργιλλώδους χόματος εἰς ἣν εὐρέθησαν ἔχει ὀλίγους πόδας πλάτος ἡ δέ ἐπίλοιπος γῆ εἶναι πολυψηφίς.

Δέν δυσχυρίζομαι ὅτι δύναμαι νά φέρω κανέν συμπέρασμα περί τῆς φύσεως τοῦ ζῶου ἢ ζῶων εἰς τά ὅποια τά ὄστᾶ ταῦτα ἀνήκουν διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡδῆσεις τόσον περί τῶν ἀπολιθωμένων ὄστων ὅσων καί περί τῆς κατ' ἀναλογίαν ἀνατομίας τά ὅποια ἐγώ ποσῶς δέν ἐπαγγέλλομαι. Ἐλπίζω μᾶλλον τοῦτο ὅτι ὁ Κύριος Λινδερμαίερ ὁ συνοδεύσας μέ εἰς τόν τόπον, εἰς τήν δευτέραν μου ἐπίσκεψιν, θέλει λάβει τήν καλωσύνην [sic] νά δώσῃ εἰς τήν ἑταιρίαν ἐπιστημονικᾶς πληροφορίας περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου.

Οἱ χωρικοί, ὅσοι γνωρίζουν τόν τόπον, ὀνομάζουν τά ὄστᾶ ταῦτα «κόκκαλα Ἑλληνικά» καί φαίνονται ὅτι ἔχουν ἰδέας περί τοῦ μεγέθους τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ὅσῶν ἐκείνας τάς ὁποίας ἀναφέρει ὁ Πausanias εἰς τό τριακοστόν πέμπτον βιβλίον τῶν Ἀττικῶν του.

Περί δέ τοῦ ρύακος τῶν Πιχερνῶν εἰς τό στρώμα τοῦ ὁποίου τά ὄστᾶ ταῦτα εὐρέθησαν ἀναγκάζομαι νά δώσω διαφορετικὴν γνώμην παρά ἐκείνην τήν ὁποίαν ἔδωκαν ἀξιότατοι ἀρχαιολόγοι οἱ ὅποιοι ἔγραψαν περί τῆς τοπογραφίας τῆς Ἀττικῆς. Νομίζω ὅτι ὁ ρύαξ οὗτος εἶναι ὁ Ἐρασίνοσ ἢ ὁ Ἀρσίνοσ τοῦ Στράβωνος, «ὁ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατά Βραυρῶνα» (Lib. VIII. c. 6), καί ὅτι ὁ εἰς τάς Ἀλάς Ἀραφηνίδας περίφημος ναός τῆς Ἀρτέμιδος τόν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Εὐριπίδης (Ἰφιγ. ἐν Ταύρ. 1450.1462) καί ὁ Καλλίμαχος (Hymn. ad Dian. 173) ἔκειτο πρός τό μέρος ὅπου ὁ ρύαξ οὗτος χύνεται εἰς τήν θάλασσαν. Πρός ὑποστήριξιν τῆς γνώμης μου ταύτης ἀναφέρω ὅτι εἰς τήν πεδιάδα πρός τάς ἐκβολάς τοῦ ρύακος, ὑπάρχει μικρός βάλτος καί τά θεμέλια μίας δημοσίου οἰκοδομῆς τῆς ὁποίας τό πλάτος ἀποδεικνύεται διακεκριμένως ἀπό τούς παραλλήλους μεγάλους λίθους, ὅτι ἦτον ὀγδοήντα δύο πόδες ἀγγλικοί. Τό δέ μήκος της ἐμπορεῖ νά προσδιορισθῇ ἀκριβῶς μέ μικράν ἀνασκαφήν.

Προσέτι σημειῶνω ὅτι εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι αἱ Πιχέρναι εἶναι ἡ Βραυρών. Αἱ Ραφήναι ἢ Ἀραφῶν καί αἱ πλησίον του βάλτου πέτραι ἢ τοποθεσίαι τῶν Ἀλῶν Ἀραφηνίδων.

Ἵμφελοῦμαι ἀπό τήν εὐκαιρίαν ταύτην νά προσφέρω εἰς τήν Ἑταιρίαν ὀλίγα δειγμάτων χαλίκων οἱ ὅποιοι ὀνομάζονται κοινῶς περσικαί αἰχμαῖ ἐκ τοῦ Σωροῦ τοῦ Μαραθῶνος, ἐκ τῶν Λιοσίων, ἐκ τοῦ Κακοσιάλεσι καί ἐκ τοῦ πλησίον τῶν Τραχώων Ἁγίου Κοσμᾶ.

Ἀθῆναι 1/13 Δεκ. 1836

Έγγραφο C6 (10)

To Charles Lyell Esq
Foreign Secretary
To the Geological Society
London
Athens 25 Febr 1837.

Sir

Having discovered a quantity of fossil bones in a late tour in Attica, I take the liberty of presenting the Geological Society with a collection of the duplicates which I have selected from those brought to Athens. As a member of the Society of Natural History at Athens it was my duty to place the first fruits of my discovery in its museum. The present collection is equally complete & I have only sent those joints which appear from their state of preservation to offer some chance of ascertaining the size & nature of the animals to which they belonged.

They were found in a stratum of red clay which has been cut through perpendicularly by a rivulet flowing from Mount Pentelicus to the Eastern coast of Attica. They are only found within the space of a few yards though the soil on both sides presents no difference in the external appearance. On the opposite bank of the rivulet which is much higher and of a more indurated nature I have not been able to discover any traces of bones though they appear in the bed of the torrent.

The place at which they are found is called Pikermi and I conjecture it to be the site of Brauron. The rivulet I consider the Erasinos mentioned by Strabo as flowing through Brauronia. At the mouth of this stream there is a rock composed of petrified shells of which I have also forwarded some specimens.

The society of Natural History of Athens have destined a sum for a complete excavation of the spot and when this is completed a scientific description of the discoveries will be prepared accompanied by the necessary drawings, showed the funds of the society permit of it. When their work is completed I shall not fail to transmit a copy to the geological society.

Sir Edmund Lyons His Majesty's Minister in Greece has been kind enough to direct that the box containing the fossils shall be forwarded to the custom house of Portsmouth where I hope the society will make the necessary arrangements for its reception & transmission to London.

I have not taken upon myself to put the society to this expense without consulting my medical friends on the value of the fossils which they assume me are worthy of a place in any scientific museum.

SUMMARY

The British School at Athens preserves some unpublished documents of George Finlay, concerning his paleontological discovery at Pikermi in November 1836. Until today, our knowledge about this discovery, which was actually the first recorded paleontological research in the newly established Greek state, was scarce and fragmentary. On the occasion of these documents, this article has two aims. First it presents George Finlay's interests in prehistoric archaeology. Finlay was the first researcher who introduced the term 'prehistoric' in the Aegean with his work *Observations on Prehistoric Archaeology in Switzerland and Greece*. Second it focuses on Finlay's research at Pikermi.

Ο George Finlay (1799-1875)
σε ηλικία 40 περίπου ετών.
Βρετανική Σχολή Αθηνών.

